

نرآیند تحول حقوق عمومی در دوران صفویه

دکتر الهه مرندی

استادیار دانشگاه الزهرا (س)

انتشارات ایش

۱۳۹۸

سرشناسه: مرندي، الهه، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پديدآور: حقوق عمومي در دوران صفوي / الهه مرندي.
مشخصات نشر: تهران: انتشارات اريش، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهري: ۲۴۰ ص. ۵/۲۳×۱۶ س
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۷۱۲-۰۴-۰
وضعيت فهرست نويسي: فيفا
موضوع: حقوق عمومي -- ايران -- تاريخ
موضوع: Public law -- Iran -- History
موضوع: ايران -- تاريخ -- صفويان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق.
موضوع: Safavids, 1502 -- Iran -- History - ۱۷۳۶
رده بندي کنگره: ۳۱۵۰K
رده بندي ديويي: ۳۴۲
شماره کتابشناسي ملي: ۵۷۸۲۰۷۹

فرآيند تحول حقوق عمومي در دوران صفويه

دکتر الهه مرندي

طرح جلد: ذکيه شادمانی

ويراستار: زهرا تقی زاده

صفحه آرا: اميد مقدس

چاپ و صحافي: قشقايبی

چاپ نخست: ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۷۱۲-۰۴-۰

بها: ۴۵ هزار تومان

تهران - انتشارات اريش
شماره تماس: ۰۲۱-۶۶۹۰۳۸۱۳
info@arishpub.ir
www.arishpub.ir

کليه حقوق اين کتاب براي نويسنده محفوظ است.

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه.....
۱۵	بخش اول: حقوق اساسی.....
۱۶	مقدمه.....
۱۷	فصل اول: نظام حکومت صفویان (مبانی سیاسی و ساختار حقوقی).....
۱۷	ویژگی‌ها و رویکردهای حکومت صفوی.....
۱۷	ویژگی‌ها.....
۱۷	رسمی کردن مذهب تشیع.....
۲۰	تأسیس هویت سیاسی ایران.....
۲۰	تغییر ماهیت سیاسی حکومت.....
۲۱	تلاش برای کسب مشروعیت و محدود کردن سلطنت.....
۲۳	بنیاد صوفیانه نظام صفوی.....
۲۵	رویکردها.....
۲۵	تأسیس نهاد شرعی نظارتی.....
۲۶	تأکید بر حقوق شهروندی.....
۲۶	اصلاحات در امور حکومتی.....
۲۷	تقسیمات کشوری.....
۲۸	تدوین مقررات و آیین شهرداری.....
۳۱	وضع حقوقی در طول دو و نیم قرن حکومت صفویان بر ایران.....
۳۳	نتیجه‌گیری فصل اول.....
۳۷	فصل دوم: رویکرد فقهی سیاسی (فقه عمومی) فقها در عصر صفوی.....
۳۷	مقدمه.....
۳۸	مسئله دولت و اندیشه سیاسی شیعه پس از غیبت امام زمان (عج).....
	از معاونت با حکومت تا تصدی قدرت: تحول اندیشه سیاسی شیعه پس از عصر غیبت تا
۳۸	صفویه.....
۴۸	اصل حمایت از حکومت دینی در اندیشه سیاسی شیعه در عصر صفوی.....

۵۴	امامت و رهبری
۵۴	خلافت و امامت امت
۵۶	اصل امامت و ولایت
۵۹	اندیشه سیاسی فقهای عصر صفوی و جایگاه ولایت فقیه در آن
۶۱	اندیشه سیاسی محقق کرکی و جایگاه ولایت فقیه در آن
۶۱	زندگی سیاسی محقق کرکی
۷۲	مکتب فقهی کرکی
۷۳	امامت در اندیشه کرکی
۷۳	اهمیت و ضرورت امامت
۷۵	دیدگاه محقق کرکی پیرامون ولایت فقیه در عصر غیبت
۷۹	شرایط حدیثی از منکر محقق کرکی
۸۰	اختیارات فقیه
۸۱	الف) قضایات
۸۱	ب) دریافت و رد ستمات خمس و خراج
۸۲	ج) افتاء
۸۲	د) امر به معروف و نهی از منکر
۸۷	مشروعیت حکومت صفوی
۸۹	جایگاه ولایت فقیه در اندیشه سیاسی سایر علمای عصر صفوی
۸۹	جایگاه ولایت فقیه در اندیشه سیاسی مقدس اردبیلی (۹۹۰ ق)
۹۰	جایگاه ولایت فقیه در اندیشه سیاسی شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۶ ق)
۹۱	جایگاه ولایت فقیه در اندیشه سیاسی حاج آقا حسین خوانساری
۹۲	جایگاه ولایت فقیه در اندیشه سیاسی فیض کاشانی
۹۴	جایگاه ولایت فقیه در اندیشه سیاسی شیخ علی نقی کمره‌ای
۹۵	همکاری با دولت‌های جائر
۱۰۲	شبهه تضاد
۱۰۵	برگزاری نماز جمعه در عصر غیبت
۱۰۹	نتیجه‌گیری فصل دوم

۱۱۵	بخش دوم: حقوق اداری، مالی و قضایی در عصر صفوی
۱۱۶	مقدمه
۱۱۷	فصل اول: حقوق اداری عصر صفوی
۱۱۷	مقدمه
۱۱۷	درآمدی بر حقوق اداری عصر صفوی
۱۱۹	حقوق اداری دوران حکومت اسلامی
۱۲۲	دوره حکومت مغولان و تیموریان
۱۲۶	حقوق و سازمان اداری زمان صفویه
۱۲۶	تقسیمات کشوری و نظام ایالات در دوره صفویه
۱۲۹	تشکیلات سیاسی - اداری و سلسله مراتب آن در عصر صفوی
۱۴۵	نظام استخدامی (سوء، م، تخدامان)
۱۴۶	استخدام
۱۴۶	موجب و دستبرد، راء و عدال
۱۴۷	نتیجه‌گیری فصل اول
۱۵۱	فصل دوم: حقوق مالی عصر صفوی
۱۵۱	مقدمه
۱۵۲	نظام مالیه عمومی در عصر صفوی
۱۵۲	تشکیلات و مقامات مالی کشور
۱۵۲	مستوفی الممالک
۱۵۳	دیوان استیفاء و دفترخانه
۱۵۵	سازمان جمع‌آوری درآمدهای کشوری
۱۵۷	نظام درآمدها (منابع مالیه عمومی)
۱۵۷	خراج
۱۵۹	دیدگاه محقق کرکی نسبت به موضوع خراج
۱۶۰	طبقه‌بندی زمین‌ها و نظام حقوقی آن
۱۶۵	ماهیت فقهی خراج و موارد مصرف آن
۱۶۷	وضعیت خراج در زمان غیبت و حکومت جور
۱۶۸	عطایای پادشاهان از خراج
۱۶۹	اقطاعات خراج (تیول)
۱۷۰	خراج در نظام مالیه عمومی عصر صفوی

۱۷۱	عواید املاک خاصه
۱۷۱	مالیات احشام
۱۷۱	مالیات ابریشم
۱۷۲	عوارض عبور
۱۷۲	جزیه
۱۷۲	مالیات اصناف (بنیچه)
۱۷۲	عوارض راهداری
۱۷۲	گمرک
۱۷۳	مالیات بیت اللطف
۱۷۳	مالیات تبرکات
۱۷۳	انحصار مومیان
۱۷۳	کاررایگان
۱۷۴	مالیات بر حقوق و فوق العاده ها
۱۷۴	پیشکش ها و هدایا
۱۷۴	نظام هزینه سازی (موارد مخارج و مصرف مالیه رومی)
۱۷۵	معافیت ها و بخشودگی های مالیاتی
۱۷۵	نتیجه گیری فصل دوم
۱۷۸	فصل سوم: حقوق قضایی در عصر صفوی
۱۷۸	مقدمه
۱۷۹	سازمان قضایی عصر صفوی
۱۸۲	نظام قضایی عرفی
۱۸۲	مقامات قضایی و صلاحیت ها
۱۸۲	۱- شاه
۱۸۲	۲- دیوان بیگی
۱۸۶	محاکم
۱۸۶	مقامات محاکم
۱۸۷	سازمان محاکم
۱۹۰	ساختمان دادگستری
۱۹۲	نظام دادرسی

مقدمه

حقوق عمومی در دوران صفویه در نگاه اول شاید موضوعی غریب به نظر رسد، اما واقعیت آن است که بررسی آثار اندیشمندان، به ویژه فقهای شیعه، در این دوره حکایت از وجود تأملاتی بس بکر و شگرف در این خصوص دارد.

در ذمه عمومی^۱ شیعه، حقوق عمومی و جایگاه آن در فقه و سیر تحولی آن در طول تاریخ فقه، از جمله مباحثی است که مجال برای پرداختن به آن و تأمل بر آن بسیار است. فقهای مسلمان در هیچ یک از تقسیم‌بندی‌های متعارف فقه و حقوق اسلامی، مباحث حقوق خصوصی و حرث عمومی را به طور خاص از یکدیگر جدا نکرده‌اند^۲ و لذا عملاً در فقه، اصطلاحی با عنوان فقه عمومی و فقه خصوصی و یا هر نوع تقسیم‌بندی که مسائل حقوق عمومی را از مباحث حقوق خصوصی جدا کند، به وجود نیامده است. از این رو مسائل فقهی را که تعریف حقوق عمومی را آنها صادق است، تحت عناوینی چون فقه عام (حقوق عمومی)^۳ آورده‌اند و از آنجایی که محدثاً مباحث حقوق عمومی مسائل حکومتی، اداری و مدنی است و هر سه عنوان به واسطه ارتباط با دولت جنبه سیاسی دارد، از این مجموعه مباحث فقهی به فقه سیاسی یا حکومتی نیز تعبیر کرده‌اند^۴.

در یک بررسی تاریخی، تکوین و تأسیس حقوق عمومی در اسلام به عصر نزول قرآن و دوره زمامداری پیامبر اسلام و سنت آن حضرت در مقام ریاست دولت اسلامی بازمی‌گردد و در این دوره خطوط کلی حقوق عمومی در فقه، توسط وحی و سنت پیامبر تعیین شد. از آن پس حقوق عمومی در فقه تحولات و فراز و نشیب‌هایی را به همراه داشته

۱- منظور از فقه عمومی، فقه در معنای عام آن می‌باشد که در برگرفته مجموعه قواعد حقوق خصوصی و حقوق عمومی می‌باشد. در عین حال می‌تواند ناظر به مباحث حقوق عمومی باشد. در این اثر هرگاه که مقصود اخیر بنا به ضرورتی مورد لحاظ باشد از قرینه استفاده خواهد شد.

۲- عباسعلی عمید زنجانی، فقه سیاسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴، جلد ۷، چاپ اول، ص ۲۴.

۳- همان، ص ۲۴.

است.

سیری که فقه عمومی در باب مسائل حکومتی در آراء فقها داشته است، از دوره بعد از غیبت تا عصر حاضر در چهار دوره زیر قابل تصوّر است:

الف. عصر فقه‌های متقدّم و فقر فلسفه تأسیس دولت

این دوره مصادف است با قبل از حکومت صفویان و فقهایی چون شیخ کلینی (۳۲۹ ق^۱)، شیخ صدوق (۳۰۶-۳۸۱ ق)، شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳)، سید مرتضی (۳۵۵-۴۱۲) را می‌توان در این دوره نام برد. از دیگر فقه‌های این عصر می‌توان به ابوصلاح حلبی (۳۷۴-۴۴۷ ق)، شاگرد سید مرتضی و شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق) اشاره کرد. بعد از شیخ طوسی می‌توان از علامه حلبی (۶۴۸-۷۲۶ ق)، محمد ابن ادریس (۵۴۳-۵۹۸ ق) شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ ق) و فاضل مقداد (۸۲۶ ق)، به عنوان فقه‌های دهه‌های آخر دوره متقدّم نام برد. این دوره، دوره برخورد عالمان شیعه با حکومت بغداد، پیش و پس از روی کار آمدن ابوبی است که مربوط به قرن چهارم و پنجم هجری است که می‌توان شاهد حضور برجسته‌ی وزرای شیعه در دولت عباسی و حتی سلجوقی در قرن ششم و هفتم بود. همچنین برخورد عالمان شیعه با ایلخانان مغول از سقوط بغداد به بعد نیز در این دوره جای دارد.

ب. فقه‌های متأخر و مسئله دولت اسلامی

این دوره مصادف است با آغاز حکومت صفویان (۱۰۰۰ ه ق) که تا انقراض صفوی (۱۱۴۸ ه ق) ادامه دارد. فقهایی چون محقق کرکی (۸۱۰-۹۴۰ ه ق)، شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۶ ه ق)، میرداماد (۹۷۰-۱۰۴۱ ه ق)، مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ه ق)، مقدس اردبیلی (۹۳۳ ه ق)، شیخ بهایی (۹۵۳-۱۰۳۰ ه ق) در این دوره قرار دارند. از جمله آفات عارض شده بر تفکر فقه‌های این دوره، حاکمیت تفکر خشک و افراطی و ضد تعقل اخباری‌گری حاکم بر حوزه‌های علمیه است که باعث شد باب اجتهاد برای مدتی بسته شود، ولی با ظهور فقه‌های معاصر، این آفت رفع گردید. از جمله مشخصات بارز این

۱- جهت اطلاعات بیشتر پیرامون سال‌های تولد و وفات فقهایی که در این اثر ذکر شده نک. حبیب الله عظیمی، تاریخ فقه و فقها، تهران: اساطیر، ۱۳۸۵، جاب اول.

عصر تأثیر فقها در تغییر شیوه حکومت توسط حکام است که موجب می شود از این دوره به عنوان «نقطه عطف تاریخی فقه سیاسی» یاد شود.

ج. فقهای عصر تحوّل در فقه عمومی شیعه

این دوره مصادف است با دوران پس از حکومت صفویان تا آغاز انقلاب اسلامی. فقهای چون وحید بهبهانی (۱۱۱۷ - ۱۲۰۶ ه. ق)، مهدی بحر العلوم (سال تولد - وفات ه. ق)، نراقی (۱۲۰۹ ه. ق)، محمدحسن نجفی معروف به صاحب جواهر (۱۲۰۰ - ۱۲۶۶ ه. ق)، شیخ مرتضی انصاری (۱۲۱۴ - ۱۲۸۱ ه. ق)، آخوند خراسانی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ ه. ق) در این دوره قرار دارند. این دوره به عنوان درخشان ترین دوره در تاریخ فقه سیاسی و حکومتی است و برای ویژگی های مهمی است، از جمله:

- پیدایش نظم و نظام مستقیم در اداره حوزه های علمیه و فزونی یافتن تألیفات و گسترش ابعاد و دامنه آن، اعم از فقه حکومتی و غیره.
- افزایش تک نگاری ها در فقه عمومی اسلام که قبل از این تاریخ در ضمن مباحثی مانند امر به معروف و نهی از منکر، حد، قضا و ... بیان می شد.
- تمرکز نسبی مباحث فقه حکومتی، از جمله بحث ولایت فقیه در آثار ملا احمد نراقی (۱۱۸۵ - ۱۲۴۵ ه. ق) در عواید الایام و دیگر فقها.
- تأثیر و رهبری فقها به طور مستقیم در جریانات سیاسی و نظامی و ضد استعماری.
- انجام تحقیقات و مطالعات مقارن و تطبیقی در فقه اسلامی، حقوق سیاسی و اقتصادی رایج در جهان کنونی.
- مسئله مشروطه خواهی و ...^۲

د. فقهای عصر حاضر و رونق منطق حقوق عمومی در شیعه

این عصر مصادف است با انقلاب اسلامی و عصر جمهوری اسلامی. امام

۱- احمدین محمد مهدی نراقی، عواید الایام فی بیان قواعد الاحکام، چاپ سنگی، شماره رده بندی کنگره در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۵۹BP/۴۰/۱۳۹۹.

۲- برای مطالعه بیشتر در این زمینه رک: نیره قوی، دامنه امور حسبه از دیدگاه امام علی (ع)، فصلنامه ندای صادق، زمستان ۱۳۷۹، شماره ۲۰.

خمینی (ره) به عنوان مجدد و احیاگر فقه اسلامی به‌ویژه در بعد حکومتی در این عصر مطرح می‌شود. ایشان اولین فقیهی هستند که زمینه تشکیل یک حکومت الهی را بعد از صدر اسلام فراهم آورده است و زمینه اجرای احکام فقهی اسلام خصوصاً فقه حکومتی را می‌سور گردانیده‌اند. ایشان علاوه بر بیان مبانی نظری فقه حکومتی و فقه سیاسی، در بعد عملی نیز یک الگوی بی‌نظیر در تاریخ فقه حکومتی می‌باشند.

در میان این دوره‌ها، عصر فقه‌های متأخر، بدلیل ویژگی‌های خاص خود از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. منظور از این دوره، دهه‌های آغازین قرن دهم یعنی روی کار آمدن دولت صفوی تا انقراض این دولت و روی کار آمدن سلسله زندیه و قاجاریه است. در این عصر شاهد رشد دیدگاه‌های شیعی و گسترش مسائلی هستیم که تحت عنوان فقه حکومتی (سیاسی) نام از آن یاد شده است. بدلیل شرایط سیاسی خاص این عصر، تحولی عمده در مذهب شیعه ایجاد گردید؛ چرا که تا این زمان، حکومت شیعی مستقلی وجود نداشت و حکومت‌های زمین هم، نه دوام آوردند و نه همچون صفویان داعیه مشروعیت داشتند، لذا روی کار آمدن صفویان تحولات بنیادینی در جامعه ایران ایجاد کرد. با گسترش تشیع در این عصر، جامعه ایرانی علی‌رغم تفاوت‌های نژادی، فرهنگی و زبانی به جامعه‌ای تقریباً یکدست از نظر مذهبی مبدل شد و مذهب به یکی از عوامل اساسی استقلال و وحدت ملی ایران تبدیل گردید. ... نخبه‌آرمان‌ها و عناصر اعتقادی شیعه در فرهنگ ایران جامعه‌ای مذهبی به‌وجود آورد که قدرت‌های حاکم را وامی‌داشت جایگاه مذهب را در اقدامات خود در نظر گیرند. ازسوی دیگر، قدرت یافتن عالمان، گروه جدیدی را وارد عرصه سیاست کرد که بعد از نهاد سلطنت و محنت بن نهاد سیاسی محسوب می‌شد و بعدها نقش مهمی را در تحولات ایران برعهده گرفت. همه این عوامل موجب گردید تا مباحث مربوط به فقه حکومتی وارد عرصه جدیدی شود و توجه این دولت به شریعت اسلامی و مذهب شیعه نشاط جدیدی را در تقویت و رشد فقه و آثار فقهی پدیدار کرد؛ چرا که تا این زمان بسیاری از مسائل مربوط به حقوق عمومی در فقه شیعه به دلیل نبود شرایط لازم سیاسی - اجتماعی و حاکم بودن سلاطین جور و غیر شیعه، مجالی برای مطرح شدن پیدا نکرده بود و بسیاری از مسائل مطرح شده با توجه به وضعیت موجود ارائه شده و با فراهم شدن زمینه تحقق احکام فقهی بایستی مورد تجدید نظر قرار می‌گرفت.